

Zokirova Dilobar Rustamjon qizi

Namangan davlat pedagogika instituti Musiqa ta'limi va san'at yo'nalishi 1-bosqich magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqola Markaziy va O'rta Osiyo xalqlarining musiqiy cholg'ulari, xususan, chang cholg'usining tarixiy rivojlanishi va ijrochilik an'analari haqida batafsil ma'lumot beradi. Chang cholg'usi o'zining qadimiyligi, jozibadorligi va ijrochilik imkoniyatlari bilan ajralib turadi. Maqolada chang cholg'usining kelib chiqishi, arab va Sharq mamlakatlarida ommalashuvi, turli xalqlardagi shakllari hamda nomlari haqida qimmatli ma'lumotlar keltirilgan. Shuningdek, Abu Nasr Farobiy, Abduqodir G'oyibiy va Darvesh Ali Singiy kabi mashhur mutafakkir va musiqashunoslarning risolalari orqali chang cholg'usining tarixi yoritilgan. Maqola 20-asrda O'zbekistonda xalq cholg'ularini takomillashtirish bo'yicha amalga oshirilgan islohotlar, jumladan, Usta Ro'zmat Isaboyev va Usta Usmon Zufarov tomonidan yaratilgan yangi cholg'u nusxalari haqida ham ma'lumot beradi. Xulosa qilib aytganda, maqola chang cholg'usining tarixi, madaniy ahamiyati va musiqiy merosdagi o'rnini o'rganish uchun boy manba hisoblanadi.

Kalit so'zlar: Musiqa, cholg'u, chang, ijro, meros, tarix, madaniyat, sharq.

Markaziy va O'rta Osiyo xalqlari musiqiy cholg'ularga boy bo'lib, ko'pchilik cholg'ular turli xalqlar ijodiyotida o'ziga xos ko'rinishlarda hamda shakllarda tarkib topgan. Ana shunday cholg'ularga nay, tanbur, chang, qonun, ud, dutor va urma cholg'ularni misol qilish mumkin. Shularning orasida chang o'zining jozibadorligi, o'ziga xos tabiati va ijrochilik an'analari bilan bir qator Sharq xalqlari musiqa madaniyatida alohida o'rin tutib kelgan.

Chang cholg'usi juda qadimiy tarixga ega. O'tmish allomalarining manba'larida zikr etilishicha chang cholg'usi ko'hna qadimiy cholg'ulardan bo'lmish «nuzha»ning o'rniga iste'molga kirib kelgan va o'zining qulay imkoniyatlari bilan xalqlar orasida keng ommalashgan. O'tmish davomida chang takomillashib mukammal cholg'ular qatoridan joy olgan.⁶

Chang - o'zi yunoncha so'zdan olingan bo'lib, tovushqator asosi bir torli tarkibda tuzilgan «Monoxord» asbobiga berilgan nomdan kelib chiqqan. Demak, qadimiy «Monoxord» cholg'u asbobi arab xalqi ijodiy-amaliyotida «Chang» nomi bilan ommalashgan. Bu jarayonning ilk davri X-XI asrlarga to'g'ri keladi. Arab musiqashunos olimlarining bayon etishlaricha, taxminan XIV asrlarda yaratilgan chang cholg'usi Ussuriya poytaxtida topilgan. Bu cholg'uning chizma nusxasi fil suyagidan qilingan qutiga chizilgandir. Unga binoan qadimgi chang turli shakllarda bo'lganligini olimlar o'z risolalarida yozadilar. Jumladan: Shu davrlarda chang cholg'usining uzunchoq shakli, yoysimon nusxalari, to'rtburchak namunalari amaliyotda bo'lgan. Cholg'uning amaliy hamda ovoz tarannumining jihatlarini inson tabiatiga mutanosibli

⁶ Hamidov H. "Markaziy Osiyo xalqlarining ilk o'rta asrlar san'ati tarixidan" Toshkent.: "Yozuvchi" 1995 y.

sabab bo'lsa kerak, Sharq dunyosining turli mamlakatlarida bu cholg'u o'ziga xos tarzda shakllanib ommalashgan.⁷

Bu cholg'ular shaklan, ya'ni tuzilish tarkibi, uslubiy jihatlari, ovoz va ijrochilik an'analari bir-birlariga juda o'xshashdir. Masalan: arab, turk va ozarbayjon xalqlarida chang, uyg'urlarda - qalun, armanlarda - kanon, slavyanlarda - gusli, karallarda - kantelli, estonlarda - kanelli, latishlarda - kokles, yaponlarda - kato, koreyslarda - kiyagin kabi nomlangan cholg'ular turli jihatlari bilan bir-birlariga o'xshashdirlar. Ya'ni bu cholg'ular chang va changsimon cholg'ular toifasiga kiradilar. Ular qadimiy Nusxa, chang, Santur, Magna kabi cholg'ulardan tarqalgan desak to'g'riroq bo'ladi.

Uzoq yillar davomida arfa (chang)cholg'usining vatani Misr hisoblangan va u qadimgi yodgorliklarda o'z aksini topgan (eramizdan avv.3000-2500 yy.). Arfa (Chang) cholg'usining besh xili, ya'ni uchta burchakli va ikkita yoysimon ko'rinishlari mavjud ekanligi mutaxassislar tomonidan isbotlab berilgan. 1940-yili Surxondaryo viloyati, Termiz shahri yaqinidagi Ayritom qo'rg'onida arxeologik qazishmalar chog'ida chang cholg'usining qadimgi shakli bo'lgan arfa chalayotgan ayol frizi topilgan. Bu cholg'u uchburchak ko'rinishda bo'lib, o'n uchta tori bo'lgan. Tarixchi olim K.Trever qayd etganidek, «Ayritom qo'rg'onida topilgan frizlarning barchasi mahalliy hunarmandlar tomonidan yasalgan va ular eramizdan avvalgi XVIII asrga borib taqaladi». Shu ma'noda chang cholg'u ijrochiligi musiqa san'atimizda juda qadimgi tarixga egadir.⁸

Chang cholg'usi haqida O'rta asr allomalarining musiqiy risolalarida ma'lumotlar berilgan. Jumladan, musiqashunoslik fanining asoschisi Abu Nasr Muhammad alFarobiyning yozishicha bu cholg'u Samarqandlik Xulays ibn Axvas tomonidan So'g'dda ixtiro etilgan bo'lib, so'ngra Bag'dodda va boshqa mamlakatlarda tarqalgan ekan. Umuman «chang» arab, fors va turkey adabiyotlarda xilma-xil bo'lib, egri, chang, chog'ona, shudurg'u, yaturg'on atamalari ostida berilgan. «Chang» nomini XIII asrda uchramiz. Qutbiddin Sheroziy (XIII asr) «Durrat-ut toj» (Musiqqa haqida dur asar) risolasida qonun, nusxa, navxi kabi qadimgi cholg'ular asarida Chang cholg'usini ham tilga olib, «tovushi ochiq torlardan sadolanuvchi cholg'ular» tarkibiga kiritadi.

XIV asrning oxiri XV asrning boshlarida Ozarbayjonning Marog' shahrida tug'ilgan bo'lsa-da, hayotining ikkinchi yarmi Temur saroyida-Samarqandda o'tgan va Hirotida vafot etgan Abduqodir G'oyibiy (Marog'iy)ning «Jama al-alxanfi-ilm almusiqiy» («Musiqqa ilmida ohanglar to'plami») risolasida qonun cholg'usini ta'riflab - cholg'u trapetsiya shaklida yasali sado taraladigan quti, jami yetmish ikkita uchtalik mis simlar tortilib tarang sozlangan, tovushqatori 24 boshqichdan iborat bo'lganligi haqida bayon etadi. XVII asrda yashab ijod qilgan Darvesh Ali Changiyning risolasida nafaqat musiqa nazariyasi, balki turli davr ijrochilari va saroy qoshida keng tarqalgan musiqa cholg'ularidan bo'lgan tanbur, chang, nay va qonun haqida ham to'xtalib o'tadi.

Darvesh Ali Changiy changning qadimiy o'tmishi haqida ma'lumot beradi. Uning aytishicha changda 26 ta tor va 7 ta lad bo'lgan. Bu changning 7 ladida 7 maqomni ijro etishgan:

⁷ Lutfullayev A. "Xalq cholg'ularida o'qitish uslubiyoti" Toshkent.:2005 y

⁸ Tashmatova A. "Musiqiy cholg'ular muzeyi katalogi" Toshkent.: "Fan" nashriyoti, 2006 y.

- 1-laddan «Rost» maqomi boshlangan.
- 2-laddan «Navo» maqomi boshlangan.
- 3-laddan «Xijoz» maqomi boshlangan.
- 4-laddan «Zangura» maqomi boshlangan.
- 5-laddan «Xusayni» maqomi boshlangan.
- 6-laddan «Kuchek» maqomi boshlangan.
- 7-laddan «Iroq» maqomi boshlangan.

Lekin usta changchilar ushbu changda 12 maqomni chalishga muvaffaq bo'lganlar. Darvesh Ali ibn Mirzo Ali ibn Xo'ja Maxmud Marvariz shu cholg'uning mohir ijrochisi bo'lgan. U yoshligidan changga mehr qo'ydi va keyinchalik shuhrat qozondi. Shu davrning yana bir mohir changchisi Mavlono Zaynuliddin Rumiy edi.⁹

Chang cholg'usi asrlar davomida takomillashib, avlodan-avlodga, ya'ni bizgacha yetib kelgan. Musiqiy hayot taqozosi bilan o'zbek xalq cholg'ularini zamonga xos takomillashtirish zaruriyati tug'ildi. 1940-yillarda xalq cholg'ularini yasash va takomillashtirish bo'yicha maxsus ustaxonalar ochildi. Namangandagi musiqa ustaxonasiga taniqli xalq sozandasi Usta Ro'zmat Isaboyev (1885-1964) boshchilik qildi. U ijrochilar tomonidan keng qo'llanilgan yarim xromatik changing bir necha nusxasini yasab, tayyorladi. Toshkentdagi ustaxonada mashhur cholg'ular ustasi Usta Usmon Zufarov (1899-1981) ham chang cholg'usining yangi nusxalarini yaratdi.

XX asrlarda o'zbek musiqa san'atida katta o'zgarishlar ro'y berdi. Xalqning ma'naviy dunyosini shakllantirish, ularning atrof – muhitga bo'lgan munosabatini tubdan o'zgaritish maqsadida san'at va musiqiy ta'lim davlat ahamiyatiga ko'tarildi. 1918 yili Toshkentda Turkiston Xalq konservatoriyasi, so'ng uning filiallari Samarqand va Farg'ona shaharlarida (1919), Fitrat tashabbusi bilan Buxoroda (1920) tashkil qilindi.

Ahamiyatli tomoni, o'zbek xalqining madaniy merosi xorijiy mutaxassislar e'tiborini ham tortdi. Ushbu sohaning ilmiy nuqtayi nazaridan o'rganilishi natijasida ilk bor o'zbek xalqining urf-odatlarini, an'analarini, kuy-qo'shiqlari va musiqa cholg'ulari yoritib berilgan qator yirik to'plamlar dunyo yuzini ko'rdi.

Maqolada chang cholg'usining Sharq musiqasidagi qadimiy tarixi va o'ziga xosligi keng yoritilgan.

Changning turli davrlarda shakllanishi, rivojlanishi va musiqiy madaniyatdagi o'rni Abu Nasr Forobiy va boshqa tarixiy manbalarning guvohligi asosida ochib berilgan.

Mazkur cholg'u nafaqat Sharq, balki dunyo musiqasida ham muhim ahamiyatga ega bo'lib, o'zining noyob tovush va ijro usullari bilan ajralib turadi.

O'zbekiston hududida o'tkazilgan arxeologik tadqiqotlar changning qadimiy namunalari aniqlashga yordam bergan va bu cholg'uning xalq musiqasi merosidagi o'rnini tasdiqlagan. Ayniqsa, Ayritom yodgorligida topilgan san'at asarlari changning uzoq tarixidan dalolat beradi. Shu bilan birga, maqolada cholg'uning zamonaviy musiqa madaniyatidagi roli va milliy qadriyat sifatidagi ahamiyati ham alohida ta'kidlangan.

Chang cholg'usi xalq musiqasini asrab-avaylash va yosh avlodga yetkazishda muhim vosita sifatida xizmat qilmoqda.

⁹ Darvesh Ali Changiy. Risolai musiqiy. O'zR FA ShI-1, inventar № 468

Bu esa musiqiy merosni o'rganish va targ'ib qilishda yangi imkoniyatlar yaratadi. Maqola chang cholg'usi haqidagi tarixiy va madaniy bilimlarni boyitishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Darvesh Ali Changiy. Risolai musiqiy. O'zR FA ShI-1, inventar № 468
2. Hamidov H. "Markaziy Osiyo xalqlarining ilk o'rta asrlar san'ati tarixidan" Toshkent.: "Yozuvchi" 1995 y.
3. A.Petrosyans.A. Odilov."Chang darsligi" -T.: 1976 y.
4. A. Liviyev "O'zbek milliy cholg'usozlik tarixi" -T.: 2002 y.
5. Qodir o'g'li, M. S. (2024). MUSIQA SAVODXONLIGINING TARBIYAVIY AHAMIYATI. *Научный Фокус*, 2(20), 714-718.
6. Qodir o'g'li, M. S. (2024). MUSIQA SAVODXONLIGINING BOLALAR RIVOJLANISHIDAGI PEDAGOGIK ASOSLARI. *WORLD OF SCIENCE*, 7(12), 234-237.
7. Qodir o'g'li, M. S. (2024). INNOVATION TEXNOLOGIYALAR VA ULARNING MUSIQA TA'LIMIDA QO'LLANILISHI. *SCIENTIFIC ASPECTS AND TRENDS IN THE FIELD OF SCIENTIFIC RESEARCH*, 3(28), 68-71.
8. Ibrohimov, A., & Maxkamjanov, S. (2023, February). OPERA SAN'ATINING VOKAL JANIRI. In *Международная конференция академических наук* (Vol. 2, No. 2, pp. 175-177).
9. Maxkamjanov, S., & Ibrohimov, A. (2023). NAY CHOLG'USI IJROCHILIK SAN'ATI TARIXI VA RIVOJLANISH JARAYONI. *Инновационные исследования в науке*, 2(2), 37-40.